

Ville Hakamäki

Irtolöytöjen takaa: Tutkimus Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun myöhäisrautakautisesta asutuksesta

Lectio praecursoria, 30.11.2018

Arkeologista lähdeaineistoa tutkittaessa kontekstin merkitystä tuskin voidaan ylikorostaa. Kontekstilla tarkoitetaan esineen tai ilmiön löytöyhteyttä – siis sitä, miten tarkasteltava kohde asettuu ympäristöönsä. Konkreettisimmillaan konteksti viittaa aineiston ikään, löytöpaikkaan ja siihen, miten materiaali on päätynyt arkeologisiin kokoelmiin, mutta myös yksityiskohtaisimpiin tietoihin, kuten löytöpaikan maaperään ja maisemaan. Laajemmassa mielessä kontekstilla tarkoitetaan sitä, miten tutkittava esine tai ilmiö voidaan hahmottaa suhteessa ympäröivään maailmaan. Konteksti onkin suoraan yhteydessä siihen, miten paljon arkeologisesta menneisyydestä voidaan aineiston valossa sanoa ja sen puuttuessa aineiston arvo on lähinnä museaalinen – kaunis katsoa, mutta vitriinien ulkopuolella siihen liittyvä tietosisältö on varsin vähäinen.

Nykytiedon valossa viikinkiajasta ja sitä seuranneesta ristiretkiajasta voidaan sanoa paljonkin. Asutuksen tiedetään keskittyneen lounaisen Suomen jokilaaksoihin ja myöhemmin myös Hämeeseen ja Etelä-Savoon. Näille alueille syntyneistä muutamista taloista koostuneista asuinpaikoista muodostui rautakauden loppuun tultaessa kylämaisia asutuskeskuksia, joissa elettiin, käsiteltiin raaka-aineita, viljeltiin maata, kasvatettiin karjaa ja käytiin kauppaa. Esinelöytöjen perusteella kauppayhteydet olivat voimakkaimmat Skan-

dinaviaan, Baltiaan ja nykyisen Venäjän alueelle, mutta myös paikallisten kyläseppien valmistamia esinetyyppejä tunnetaan runsaasti. Vainajat haudattiin laajoihin talo- tai kyläkohtaisiin polttokalmistoihin ja myöhemmin – kristillisen vaikutuksen levitessä – ruumiskalmistoihin, mutta rautakauden mielenmaisemaa voidaan hahmotella myös kuppikiviä ja muita rituaalipaikkoja tarkastelemalla. Vaikka maailmankuva oli pääosin talonpoikainen, metsästystä ja kalastusta harjoitettiin yhä laajasti ja eräntyminen säilyikin maanviljelyn keskeisenä tukena vielä vuosisatojen ajan.

Suomen sisäosien ja pohjoisten alueiden rautakausi sen sijaan on jo pitkään muodostanut haastavan kokonaisuuden arkeologiselle tutkimukselle. Runsaslöytöisen kivikauden ja sitä seuranneen varhaismetallikauden jälkeen näille kausille tyypilliset kalmistot ja asuinpaikat näyttävät katoavan ja keramiikan ja raudan paikallinen valmistus päättyvän. Muutos koskee pääasiassa Suomen sisäosia sekä Pohjois-Suomea ja sitä voidaan pitää varsin dramaattisena – 400-luvun jälkeen näiltä alueilta tunnetaan hyvin vähän arkeologista aineistoa. Tämä vähälöytöinen kausi jatkuu useiden vuosisatojen ajan ja Pohjois-Suomen rautakauden keskivaiheen osalta voidaankin puhua jopa arkeologisesti tyhjiöstä – tai kuten tutkija Matti Huurre kirjoittaa ”pohjoisen Suomen esihistorian hämärästä kaudesta”.

Nämä haasteet ovat nähtävissä myös 800-luvun alussa alkavalla myöhäisellä rautakaudella. Tuolloin rautakauden alulle tyypillinen asuinpaikkalöydöistä ja rökkiökalmistoista muodostuva aineisto näyttää korvautuvan maastosta näennäisen satunnaisesti löytyneillä esinelöydöillä, joista arkeologiassa käytetään nimitystä haja- tai irtolöytö. Nimitys on ymmärrettävä – näin kokoelmiin saatettu esineistö vaikuttaa irtonaiselta tai hajanaiselta, eikä löytöihin yleensä näytä liittyvän maan pinnalle erottuvia rakenteita, kuten rökkiöitä tai asuinpainanteita, joita voisi odottaa esimerkiksi kivi- tai varhaismetallikautisilta kohteilta. Tästä syystä irtolöytöinä saatua esineistöä ei yleensä voida ilman kaivaustutkimusta sitoa asuinpaikkoihin, kalmistoihin tai muihin kiinteisiin muinaisjäännöksiin.

Tämä pitää paikkansa myös Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun maakunnissa, missä myöhäiselle rautakaudelle ajoittuvia irtolöytöjä tunnetaan yli sadasta eri paikasta. Nämä löydöt muodostavatkin kaikista huomattavimman aikakaudesta kertovan aineistokokonaisuuden. Useimmissa tapauksissa vaadittavia kenttätutkimuksia ei kuitenkaan ole toteutettu, minkä vuoksi irtolöytöjä on pidettävä suurelta osin hyödyntämättömänä resurssina. Monin paikoin voidaan puhua myös unohdetusta aineistosta, sillä jotkin irtolöydöt on toimitettu kokoelmiin vuosikymmeniä sitten, eivätkä niiden tarkka sijainti saatikka löytöolosuhteet ole enää tiedossa. Joissain tapauksissa löytöpaikat voidaan määrittää ainoastaan kunnan tai kylän tarkkuudella ja tästä syystä niiden lähempi tarkastelu on varsin haastavaa.

Tänään käsiteltävän väitöstutkimuksen alkuperäisenä tavoitteena oli tarkastella Pohjois-Suomen esihistoriallisten yhteisöjen sosioekonomista muutosta pitkällä aikavälillä. Tässä vaiheessa tutkimuksen keskiössä olivat vielä kiinteät muinaisjäännökset, kuten Pohjanlahden rannikolta tunnetut rökkiökalmistot, asuinpaikat ja erilaiset raaka-aineiden käsittelyssä käytetyt kohteet. Myös alue- sekä aikarajauksessa esiintyi vielä hapuulua, sillä tutkimuksen alkuperäisenä tavoitteena

oli tarkoitus havainnoida yhteisöjen kehitystä varhaismetallikaudelta varhaiskeskiajalle – siis liki kolmen vuosituhannen aikajänteellä.

Melko pian huomio kuitenkin kiinnittyi viikinki- ja ristiretkiaikaisiin irtolöytöihin Pohjois-Pohjanmaalla ja Kainuussa. Tällä alueella aineisto hahmottui eräänlaisena haasteena – esteenä, johon arkeologisen materiaalin tarkastelu tuntui tutkimuskirjallisuudessa useimmiten pysähtyvän. Sieltä täältä tunnetut irtaimet esinelöydöt ja muutamat hautapaikat olivat omiaan nostamaan kysymyksiä rautakautisen väestön luonteesta, tavoista, elinkeinoista ja yhteyksistä ympäröivään maailmaan. Näiden kysymysten kannalta keskeinen tavoite oli kuitenkin ensin oppia ymmärtämään irtainten esinelöytöjen luonnetta. Tässä mielessä tutkimuksen alku oli hyvin ajoitettu, sillä uusia löytöjä oli juuri alkanut ilmaantua kasvavissa määrin ja muutamilla löytöpaikoilla suoritettut arkeologiset kaivaukset olivat tuottaneet erinomaisia tutkimustuloksia. Esimerkiksi Iin Illinsaaressa sijaitsevalta Suutarinniementä oli vastikään paikannettu laaja rautakautinen kalmisto, jonka tutkimuksiin myös itse jatko-opintojeni alussa osallistuin.

Uuden löytöaineiston ilmaantuminen johtuu suurelta osin metallinilmaisinharrastajista, joiden määrä on maassamme kasvanut räjähdysmäisesti 2010-luvulla. Vaikka valtaosa harrastajien tekemistä löydöistä sijoittuu eteläiseen Suomeen, on ilmiö selkeästi nähtävissä myös tutkimusalueella, jossa uusia löytöjä on kuluvin vuosikymmenen aikana ilmaantunut useita kymmeniä. Esimerkiksi Suomussalmella myöhäisrautakautisen aineiston määrä on liki kaksinkertaistunut vuoden 2014 jälkeen huolimatta siitä, että harrastajien määrä kunnassa on varsin vähäinen.

Metallinilmaisinharrastajien tekemät löydöt ovat kuitenkin kaksiteräinen miekka. Toisaalta aineiston määrä kasvaa nopeasti, mutta laadullisesti siinä olevat puutteet rinnastuvat suoraan irtolöytöaineistoon – pelkkien esineiden pohjalta on vaikea sanoa paljoa. Arkeologisen kontekstin merkitys siis korostuu jälleen. Usein sorrutaan myös yli-lyönteihin, kuten löytöpaikkojen liialliseen kaiveluun tai tunnettujen muinaisjäännösten

vahingoittamiseen. Äskettäinen Raaseporin linnan raunioiden luvaton kaivelu on ainoastaan yksi esimerkki tämänkaltaisesta vahingollisesta toiminnasta. Yleisemmällä tasolla ongelmaksi muodostuvat myös virkamieskoneiston resurssien puute – aineistoa ei ehditä luetteloida tai konservoida eikä löytöpaikkoja tutkia. Näin ollen metallinilmaisinto löydöt ovatkin vaarassa joutua tutkimukselliseen tyhjiöön, jossa niihin liittyvä tietomäärä vähitellen hämärtyy, kuten on tapahtunut monien vanhempien irtolöytöjen kohdalla.

Harrastajien paikantamia löytöpaikkoja olisikin mahdollisuuksien salliessa syytä tutkia pian niiden ilmaannuttua. Tällöin löytöihin liittyvä paikkatieto ja muut olosuhteet ovat yhä tuoreessa muistissa ja kohteiden laajuus ja jäsentyminen maastossa mahdollista määrittää verrattain luotettavasti. Toisinaan kohteiden huolellinen kartoittaminenkin saattaa tuottaa tulosta, mutta useimmissa tapauksissa löytöjen kontekstin määrittäminen vaatii kuitenkin arkeologisia kaivauksia.

Tätä taustaa vasten lieenee ymmärrettävää, että tänään käsiteltävän väitöstudiumuksen alkutaival oli erilaisten kenttätöiden sävyttämää. Tutkimuksissa keskityttiin pääasiallisesti tuoreisiin – käytännössä metallinilmaisinharrastajien tekemiin – löytöihin, sillä näiden kohdalla paitsi tutkimuksellisen potentiaalin, myös tutkimuspaineen katsottiin olevan huomattava. Valtaosa kenttätöistä toteutettiin muutaman viikon mittaisina koe-kaivauksina, mutta muutamalla kohteella tutkimuksia jatkettiin useamman kenttäkauden ajan. Muutamassa tapauksessa tutkimukset toteutettiin yhteistyössä metallinilmaisinharrastajien kanssa, mikä osoittautuikin varsin hedelmälliseksi lähestymistavaksi. Kaiken kaikkiaan kaivauksia suoritettiin viidellä kohteella Iissä, Pudasjärvellä, Suomussalmella ja Utajärvellä. Maastossa vietetyt työpäivät jättivät jälkeensä paitsi runsaasti mukavia kenttätömuistoja, myös mittavan määrän arkeologista aineistoa ja dokumentaatiota, joihin nyt tarkasteltava tutkimus suurelta osin pohjautuu.

Perinteisen käsityksen mukaan tutkimusalueen rautakautinen väestö on ollut paitsi hajanaista, myös arkeologisesti näkymätöntä.

Kiinteiden muinaisjäännösten puuttuessa, maastosta sattumalta löytyneitä irtolöytöjä ja yksittäisiä hautoja ei ole aikaisemmin systemaattisesti liitetty Pohjois-Suomen metsästäjä-keräilijäväestöön. Sen sijaan esineet on nähty merkinä etelän talonpoikaisyhteisöjen levittäytymisestä pohjoisille alueille muun muassa eränkäynnin kautta. Paikallisväestöllä onkin nähty lähinnä marginaalinen rooli Pohjois-Suomen rautakautisen ja varhaiskeskiaikaisen asutuksen kehityksessä. Muutamissa tapauksissa alueen väestö on pitkälti sivuutettu maininnoilla vaeltelevista lappalaisista.

Kenttätutkimusten perusteella tutkimusalueen rautakautta voidaan kuitenkin hahmotella uusista näkökulmista. Useamassa tapauksessa irtaimelta vaikuttava esineistö voidaan liittää asuinpaikkoihin, hautoihin tai muihin arkeologisesti ymmärrettäviin konteksteihin, jollaisia on tutkimusalueelta aikaisemmin tunnettu hyvin vähän. Muutamilla näistä kohteista – kuten edellä mainituksa Iin Illinsaaressa – voidaan arvioida olleen ympärivuotista ja pysyväisluontoista asutusta, kun taas sisämaan kohteilla asutusmalli on todennäköisesti perustunut vuotuiskiertoon ollen näin varsin liikkuvaa. Elinkeino näyttää suurelta osin perustuneen metsästykseseen ja kalastukseen, kun taas maanviljelystä kerotavaa esineistöä ei tutkimusalueelta tunneta käytännössä lainkaan.

Merkittävänä voidaan myös pitää väestön kauppayhteyksiä, jotka aineiston valossa ovat olleet varsin laajat. Näin näyttää olevan erityisesti Pohjois-Pohjanmaan suurten jokien sualueilla, joista useimmissa on todennäköisesti ollut jo rautakaudella kauppapaikkoja. Näiltä alueilta löydetyt arkeologisen aineiston valossa kontakteja on ollut eteläiseen Suomeen, Skandinaviaan ja nykyisen Venäjän alueelle, mutta materiaaliin kuuluu myös Keski-Euroopasta ja Brittein saarilta peräisin olevaa esineistöä. Kaikesta päätellen näiden keskuspaikkojen asukkaat eivät suinkaan ole olleet alisteisessa asemassa, vaan aktiivinen osa Pohjanmeren kauppaverkostoa. Rannikon yhteisöt toimivat myös eräänlaisina kauttakulkupaikkoina sisämaahan, jossa arkeologista aineistoa on edelleen kohtalaisen

vaikea ymmärtää. Täälläkin tilanne on viimeaikoina kuitenkin kohentunut muun muassa uusien hautalöytöjen myötä.

Viimeaikaisesta kehityksestä huolimatta Pohjois-Suomen viikinki- ja ristiretkiajasta paljon sanominen vaatii yhä työtä. Aikaisemmin kuvatut aineistoon liittyvät haasteet ovat edelleen olemassa ja niiden kumoaminen vaatii pitkäjänteistä monitieteistä tutkimusta. Pelkän aineiston tarkastelun lisäksi tulisi tavoitella myös laaja-alaisten yhteistysten tekemistä ja pyrkiä näkemään pohjoisen Suomen rautakautinen väestö ja siinä tapahtuvat muutokset osana laajempaa pohjoiseurooppalaista kehitystä. Tänäkin käsiteltävä väitös onkin ainoastaan yksi askel näiden tavoitteiden täyttämiseksi.

FT Ville Hakamäki väitteli Oulun yliopiston humanistisessa tiedekunnassa perjantaina 30.11.2018 aiheesta: "Seeing behind stray finds: Understanding the Late Iron Age settlement of Northern Ostrobothnia and Kainuu, Finland". Vastaväittäjänä toimi professori Janne Vilkkumäki Jyväskylän yliopistosta ja kustoksena dosentti Jari Okkonen Oulun yliopistosta.

Sähköposti: villephakamaki@gmail.com

Hakamäki V. 2018. *Seeing behind stray finds: Understanding the Late Iron Age settlement of Northern Ostrobothnia and Kainuu, Finland*. Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora 168. Oulu.

Väitöskirjan sähköinen versio on löydettävissä Oulun yliopiston julkaisuarkistosta: <http://jultika.oulu.fi/Record/isbn978-952-62-2094-9>